

ISSN 0350–185x
UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
и
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXX

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџићан-Премк, др Рајна Драгићевић,
др Најда Иванова, др Александар Лома, др Алина В. Маслова,
др Софија Милорадовић, др Мирослав Николић, др Предраг Пипер,
др Слободан Реметић, др Андреј Н. Собољев, др Живојин Сијанојчић,
др Срејто Танасић, др Зузана Тојолињска, др Викџор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2014

ISSN 0350-185x, LXX (2014)
UDK: 811.163.41'367.335 ; 811.163.41'367.7
ID: 207509516
DOI: 10.2298/JFI1470091A
Примљено: 30. августа 2013.
Прихваћено: 12. марта 2014.
Оригинални научни рад

МИЛИВОЈ Б. АЛАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду**
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ВИДОВИ ЛЕКСИЧКЕ РЕГУЛАЦИЈЕ МЕЂУРЕЧЕНИЧНЕ КАУЗАЛНЕ КОРЕЛАЦИЈЕ

Иако је реч о категорији подложној објективној и емпиријској провери, у овоме раду намеравамо да укажемо на примере у којима долази до изражаја субјективна перцепција односа каузалне међузависности међу одговарајућим појавама и процесима, при чему се компонента субјективности изражава увођењем одговарајућих модалних речи у функцији каузалних регулатора, попут прилога и прилошких израза типа *без разлога*, *узалуд* итд., као у примеру *Узалуд је чека јер она неће доћи*. Последњи пример указује да се тек увођењем одговарајућих каузалних регулатора међу саодносним реченицама може успоставити узрочно-последична веза – стога што узрок не регулише ток радње, већ се њим неутралише њена сврсисходност. С друге стране, каузалним регулатором типа *без разлога* наглашава се да радња узрочне реченице не може или не треба да буде стварни узрок последичне радње, као у примеру *Љуђиши се без разлога јер сам се само шалио*. Овај вид каузалне регулације, успостављен на хипотаксичком и паратаксичком нивоу, у фокусу је овога истраживања.

Кључне речи: српски језик, синтакса, каузалност, лексичка семантика, сложена реченица, хипотакса, паратакса, јукстапозиција.

1. Увод

Каузалност представља непосредан израз корелације између појава нашег материјалног света, тј. ситуација или догађаја (Мило-

* milivoj.alanovic@sbb.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178004 под називом *Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка исцртавања*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ШЕВИЋ 1986а: 281), које стоје у одређеној интеракцији и међузависности. Поменута међузависност се очитује кроз успостављање узрочно-последичног ланца као најчистијег облика манифестације ове онтолошке категорије. Због тога што не претпоставља само један облик језичке формализације, у неким лингвистичким теоријско-методолошким приступима, на пример у функционалној граматички, каузалност се посматра као функционално-семантичко поље, будући да представља категоријални комплекс сачињен од различитих језичких јединица, од којих су неке типичне каузалне, док су друге место пресека више различитих значења. Могући одговор на њену комплексност лежи и у томе да се каузалност не заснива само на деловању на предмете и лица, већ и на промишљању и апстраховању, односно објашњавању узрочно-последичних веза међу појавама које свој језички одраз задобијају на основу одређене менталне слике као отиска стварности на човеков ум и његове спознајне способности (ЗОЛОВОА 2003: 7). Стога се о каузалности не говори само као о објективној категорији, већ и као о субјективној, доживљајној и феноменолошкој (WIERZBIŃSKA 1996: 71), управо стога што се поједини односи у појавном свету успостављају, или уочавају, најпре у свести ангажовањем когнитивних ресурса човека, иако у стварности могу имати статус објективне датости.

У контексту последњих опсервација се могу посматрати и примери сложених реченичних комплекса, иначе најадекватнијег језичког израза каузалности (МИЛОШЕВИЋ 1986а: 281), које у раду анализирамо, међу којима је узрочно-последична веза успостављена посредством одговарајућег каузалног регулатора, углавном прилога или прилошког израза типа *узалуд*, *без разлога* итд., којим се непосредно поништава сама сврха са којом се предузима последична радња (нпр. *Узалуд је чека јер она није ни ѿошла*) или пак свака потреба за њеном реализацијом (нпр. *Дошао си без разлога јер сам већ завршио*). Будући да се у последњим примерима узрочном реченицом не именује околност узрочнога типа која омогућује или онемогућује реализацију управне радње (тј. радње надређене реченице), већ околност која омета или онемогућује достизање предвиђенога циља или остваривање задатог резултата радње, односно околност за коју се негира да може бити стварни узрок управне радње, овај тип сложене реченице с разлогом завређује нашу пажњу, тим пре што се нијансирање узрочнога значења у датим структурама не регулише посредством одговарајуће граматичке форме, већ увођењем специфичних лексичких јединица, о чему ће бити више речи у потоњим параграфима.

2. Каузалне структуре

Каузалност као онтолошка категорија стиче одговарајуће формализационе јединице у сваком језику (COMRIE 1989; TALMY 2000), без чега се о њој не би ни могло говорити као о језичкој категорији. Штавише, она се прожима на лексичко-семантичком, морфосинтаксичком или синтаксичком нивоу (KOVAČEVIĆ 1988: 19–21; ПИПЕР 2005: 792–793),¹ одражавајући тако на различитим плановима језичке структуре сву сложеност овог појмовног концепта, који се може повезати са простијим категоријама, примарно са простором и временом (ПИПЕР 2005: 788, 791), чак и начином (KOVAČEVIĆ 1988: 42–43). Последњи ставови се темеље на хомоморфности језичких репрезентаната ових категорија, што недвојбено доказује да током развоја логичких и језичких категорија оне простије служе као основ за изражавање оних сложенијих (KOVAČEVIĆ 1988: 43).

Форме са узрочним значењем се, сасвим разумљиво, у првом реду дефинишу с обзиром на однос према глаголу, што значи да се начелно сврставају у категорију адвербијалних детерминатора, премда се сам узрок може појавити и на позицији граматичког субјекта, када именски део предиката заузима именица типа *узрок*, *разлог* итд. (нпр. *Суша је узрок слабих њриноса*), односно неправог објекта уз неке медијалне глаголе (нпр. *Плаши се мрака*), атрибута (нпр. *сѝрах од нејознајѝог*) итд.² Будући да сама адвербијална форма углавном није довољан услов за експликацију неког од узрочних значења, као релевантан фактор семантичке диференцијације узрочног поља појављује се лексичко значење и глагола и управног члана узрочне конструкције која га одређује.³ Премда су формални

¹ Када је реч о нивоима језичке структуре где функционишу одговарајуће каузалне формализационе јединице, у првом реду се мисли на морфосинтаксичке јединице, нпр. предлошко-падежне конструкције као типична средства експликације узрочно-последичне везе на нивоу просте реченице, глаголске прилоге, апозитивне атрибуте, али и прилоге, именице као и саме каузативне глаголе, а потом и на јединице у оквиру сложене реченице, како оне независне тако и оне зависне.

² М. Ковачевић, обрађујући узрочне односне реченице, посебно истиче да узрочност и адвербијалност нису у односу интердепенденције (KOVAČEVIĆ 1988a: 45).

³ Диференцијација унутар поља каузалности се може извести на основу појавне сфере узрока у односу на лице у коме се очитује последица. Тако се узрок може сместити у интраперсоналну и екстраперсоналну сферу, где узрок интраперсоналног типа представља унутрашњи узрок и везује се за сферу истог лица као и последица, док узрок у екстраперсоналној сфери представља спољашњи узрок, најчешће у виду другог лица или какве околности (ПИПЕР 2005: 793–800). М. Ивић успоставља семантичке опозиције које се заснивају на већем броју семантичких

језички показатељи односа каузалности пожељни, некада чак и неизбежни, у појединим се случајевима међуситуациони каузални однос успоставља на темељу наше перцепције стварности, односно познавања ситуационог контекста, те су у комуникативном смислу лексичко-граматички показатељи узрочно-последичне везе међу два корелативним ситуацијама излишни (*Болезнан је и није дошао на њосао*). Стога говорећи о каузалности, имплицитно се укључује и консекутивност, јер се тек кроз последицу очитује и сам узрок, што потврђује да је реч о сложеној релационој категорији, где су узрок и последица у нужној, нераскидивој логичко-семантичкој вези, чинећи тако антагонистичан и поларни пар (БОНДАРКО и др. 1996: 158), при чему се остали сродни семантички односи заснивају на релативизацији, чак слабљењу поменуте узрочно-последичне везе.⁴

Поједини типови узрочних значења изражавају се неким мање-више специјализованим средствима, при чему се у првом реду мисли на предлошко-падежне конструкције које одређују глаголе, односно предикате специфичне семантике (нпр. *од* + Ген. за ефектора, *из* + Ген. за стимулатора). С друге стране пак, када је реч о исказивању узрока на нивоу сложене реченице, очито је да везе између граматичке форме и појединих узрочних значења слабе, тако да се готово и не може говорити о неком вишем степену граматикализације поменутих узрочних значења.⁵ У таквим приликама се фокус пажње

критеријума – критеријуму вољности (свесно / несвесно), непосредности (изазивач / подстрекач), те броја и односа субјеката (активни / пасивни) – при чему се значењска диференцијација узрочног семантичког поља заснива на типу везе између узрока и последице. На тај начин се неки узроци могу појавити као активни у стварању одговарајућих последица (*Пао је од умора*), док су други пасивни при настајању неког стања или неке радње: *Опићи због лошег времена* (ИВИЋ 1954: 70). На темељу ових опсервација се и заснива семантички мотивисана класификација узрочних подтипова, која се заснива не само на утврђивању појавне сфере и узрока и последице већ и на типу узрочне и последичне радње или процеса, а укључује значења ефектора, стимулатора, критеријума, разлога и повода (КОВАЧЕВИЋ 1988).

⁴ У категоријални комплекс каузалности се, поред узрока као центра овог комплекса, укључују и друге блиске категорије, као што су циљ, услов, допуштање (ПИПЕР 2005: 786), које се сматрају периферним, а развијају на варирању основног узрочног значења са другим допунским елементима (МИЛОШЕВИЋ 1985: 33–34; VASIĆ 2000: 179; ПИПЕР 2005: 840), што је, разуме се, праћено и сменом или променом одговарајућих средстава језичке формализације.

⁵ Ипак се не може оспорити оправдан утисак да се зависним реченицама са везницима *будући да*, *кад*, *како* (МИЛОШЕВИЋ 1985: 33) или *на основу њога ишћо* указује на основ или критеријум у поступању агенса управне реченице.

истраживања помера са структурног на лексичко-семантички план реченице, што је случај и у нашем раду.

3. Лексички каузални регулатори

Предмет овога истраживања је, како је већ раније речено, један тип реченичних каузалних структура, чије је главно обележје обавезна реализација каузалног регулатора – у виду прилога или прилошког израза типа *без разлога*, *безразложно*, *бесциљно*, *без њојшреб*, *бесњојшребно*, *нењојшребно*, *безусњешно*, *узалуд*, *залуд*, *бадава* и сл. у адвербијално детерминативној функцији, или у виду одговарајућег придева, нпр. *безразложан*, *бесњојшребан*, *узалудан* итд. у оквиру копулативног предиката – у оквиру надређене реченице или прве у низу напоредних или јукстапонираних реченица којом се саопштава последична радња. Поменуте се структуре реализују као двочлани или трочлани низови реченица, при чему оне хипотаксичке структуре начелно стоје у регуларној алтернацији са оним паратаксичким и јукстапонираним, тј. асиндетским.⁶ Њихова заједничка одлика, међутим, јесте да се узрочна реченица, односно независна реченица којом се именује узрочна радња, начелно распоређује у постпозицији, што илуструју следећи примери:⁷

И тако је многа лепотица, жељна сасвим нечег другог од њих, **узалуд** седала љубазно у њихово друштво, кријући свој смех иза лепезе, а трепћући очима, јер су је они примали као од беде, стискајући грчевито једном руком карте, другом своје кесе, довикујући при томе једно другоме, српски, досетке на рачун осталих, спокојни што их нико разумети не може и што их нико надмудрити неће [М. Црњански, *Сеобе* 1]. Комисија је радила годину дана крајње **безуспешно** јер нисмо успели да од релевантних државних органа, као што су Агенција за приватизацију, правосуђе и надлежна министарства дођемо до полазних података [www.juznevesti.com]. Отварање туристичког факултета у Будви је **непотребно** исполитизовано, јер је то питање у надлежности Сената универзитета Црне Горе... [Полиџика, 19.8.2000]. ...изнесећи мишљење да је „то урађено **без разлога**, јер није било основе у изборним резултати-

⁶ О потреби да се асиндетске структуре издвоје из корпуса хипотаксичких и паратаксичких више говори Б. Станковић (Станковић 1987: 70).

⁷ У раду је коришћен електронски корпус Математичког факултета у Београду (www.korpus.matf.bg.ac.rs). Стога се уз примере наводи само име писца и назив дела. Уз пример из дневне штампе су наведени и датуми. За остале електронске изворе је наведена интернетска страница.

ма...“ [*Политика*, 02.12.2000]. **Узалуд** му притрчаше и покушаше да га умире, **узалуд** га положише на шезлонг дуж зида, као кладу. Непрестано је тешко, бесно дахтао [М. Црњански, *Сеобе* 1]. Мој отац је **безуспешно** нудио у штамбу свој нови ред возње на коме је радио годинама. Рукопис је стајао у фиоци писаћег стола... [Д. Киш, *Башиша, њејео*]. Чини се, међутим, да незадовољство узгајивача дувана није **безразложно**. Јер, они су од државе прошле године добили много већа средства [*Политика*, 17. 03. 2009].

Као кључни диференцијални критеријум при идентификацији реченичних комплекса које анализирамо наметнуо се њихов лексички састав, док је форма граматичке везе којом се елементарне предикације повезују у сложени реченични комплекс, у који су интегрисане путем јукстапозиције, координације или субординације, од секундарног значаја. Упориште за овакво опредељење налазимо у чињеници да се узрочно-последична веза међу интегрисаним реченицама и њима исказаним пропозицијама може успоставити само на основу појаве одговарајуће регулаторне лексичке јединице – нпр. придева *узалудан* у саставу именског предиката (*Његов њруд је узалудан јер неће усјећити*) или одговарајућег прилога или прилошког израза у адвербијално детерминативној функцији (*Учи узалуд јер неће њоложити*), уведених у реченицу која саопштава шта је последица, стварна или само пресупонирана. Стога је о датим лексичким јединицама сасвим утемељено говорити као о каузалним регулаторима, тим пре што његовим изостанком узрочно-последична веза међу денотираним радњама или не може бити успостављена, или се мења, чак нарушава, те се губи основ њихове смисаоне и граматичке повезаности.

Са аспекта структурних образаца у којима се појављују, дати се каузални регулатори могу срести у комплексу са зависном узрочном реченицом (нпр. *Узалуд чекаш јер она неће доћи*), у независно-сложеном реченичном комплексу (нпр. *Узалуд чекаш, али она неће доћи*) или у комплексу насталом јукстапозицијом (нпр. *Узалуд је гледа. Она га ни не њримећује*), при чему је избор неког од наведених модела у тесној вези са прагматичким обележјима исказа (Васић 1996: 32). С друге стране, дати комплекси могу бити минимално двочлани или трочлани реченични низови. Док двочлани комплекси претпостављају непосредно повезивање реченица којима се идентификују узрок и последица (нпр. *Узалуд си дошао, све сам већ завршио*), дотле се у трочлани комплекс редовно укључује напоредна супротна реченица која садржи каузални регулатор, те преко које

се посредно повезују узрок и последица (нпр. *Дошао си, али њо је узалуд, све сам већ завршио* или *Дошао си, али узалуд јер сам већ завршио*).

3.1. У досадашњим студијама посвећеним узроку и његовим значењима није било више речи о овом реченичном типу. Истина, М. Ковачевић реченице с прилогом *узалуд* наводи као један од подтипова унутар субпоља разлога (КОВАЧЕВИЋ 1988: 151), што је и оправдано будући да се у овом случају не може говорити о посебном инвентару граматикализационих средстава, а управо је његово утврђивање и био примарни циљ досадашњих студија. Ипак, неспорно је да се овим реченичним типом именује индиректан или посредан узрок вршења или невршења последичне радње.

У разумевању улоге каузалних регулатора може нам помоћи и њихов лексикографски опис у РМС, при чему наводимо значења прилога. Иако су поменути прилози изведени од придева, с обзиром на то да придеви претпостављају номинализацију последичног пропозиционог садржаја, сматрамо их секундарним регулаторним јединицама. Тако, у РМС се прилог *узалуд* дефинише као „без користи, без потребе, (за)бадава“, док се прилог *узалудно* одређује као „на узалудан начин, узалуд“ (РМС 6: 441); за прилог *безразложно* наводи се значење „без разлога, неосновано“ (РМС 1: 168), за *безусијешно* „без успеха, узалудно, неуспешно“, а за *бесциљно* „без циља, без сврхе“, док се прилог *нејошребно* и не бележи у РМС, али се за придев *нејошребан* наводи значење „који није потребан, излишан, сувишан“ (РМС 3: 736).

3.2. Иако наведене дефиниције не прецизирају семантичке односе који су релевантни за успостављање узрочно-последичне везе међу двама радњама, лексикографски опис значења поменутих прилошких каузалних регулатора указује на то да их је могуће разврстати у два типа: први, који упућује на то да предузета радња, или пак вид и облик њенога испољавања, не обезбеђује остваривање предвиђеног циља или резултата (нпр. *безусијешно*, *бесциљно* и *узалуд*), и други, који указује на то да не постоји стваран или оправдан разлог за предузимање одређене радње (нпр. *безразложно* и *нејошребно*).

С друге стране, из перспективе реченичних комплекса у које су интегрисани овим се прилозима указује на следеће: (а) узрочном реченицом, односно независном реченицом која именује узрок, означава се радња која не регулише ток последичне радње, већ радња која је усмерена на ометање њенога циља, што је типично за регу-

латоре типа *узалуд* итд.; и (б) узрочној реченицом, односно независном реченицом која именује узрок, идентификује се радња која не може бити непосредан узрок за настанак дате последице, што је одлика регулатора типа *безразложно* и сл. Имајући последње у виду, може се поставити питање шта заправо узрок узрокује.⁸ Очито је да у датим случајевима узрок не узрокује радњу последичне ситуације, он, изгледа барем, (треба да) представља разлог њене нереализације, што наводи на, само наизглед, закључак да узрочно-последична веза није ни реализована, као код реченица типа *Нисам ја Ајнишијан ња да све знам* (РОРОВИЋ 1977), или је реч о посредном узроку (ВАСИЋ 1996: 34). Одлика ових структура је да реченица која идентификује узрок, зависна узрочна или одговарајућа независна, уводи околност која или представља сметњу и онемогућује досезање задатог циља, или отклања разлоге за покретање неке радње. Из наведеног следи да се у анализираним структурама узроком заправо наглашава постојање довољног разлога за неостваривање предвиђеног циља предузете радње или пак непостојање стварног разлога за вршење дате радње. Међутим, радња управне реченице се ипак реализује.

4. Хипотаксички односи

Иако дата логичко-семантичка веза међу саодносним пропозицијама не предвиђа само један образац граматикализације, ипак ћемо као најтипичнији издвојити зависносложени реченични комплекс са узрочној реченицом, најчешће уведеном везником *јер*,⁹ као типичним општекаузалним (КОВАЧЕВИЋ 1998: 129), што према неким истраживањима одговара и ситуацији у разговорном језику (Половина 1986: 86), а тек по изузетку везницима *како*, *кад*, *јошићо* итд. Каузални регулатори се, како је већ речено, појављују, у односу на узрочну, у надређеној реченици, која може бити и независна и зависна.

⁸ Узрочној реченицом се објашњава узрок, разлог, повод, мотив, основ или неки други узрочни чинилац онога што се износи управном реченицом, те стога представља каузални детерминатор (МИЛОШЕВИЋ 1986б: 67). Ипак, К. Милошевић додаје да се узрочној реченицом може објаснити и неки додатни, посебни или паралелни разлог (МИЛОШЕВИЋ 1986б: 68).

⁹ П. Мразовић наводи да је овај везник, уз *јошићо*, најфреквентнији и да уводи нов и саговорнику непознат узрок (МРАЗОВИЋ 2009: 599). За овај везник и М. Стевановић наводи да је изузетно чест (СТЕВАНОВИЋ 1979³: 891).

...то је његов бол због којег он сад поднимљен и замишљен сједи и који **узалуд** покушава да каже, јер је већи од свега што човјек може и помислити а камоли рећи [И. Андрић, *Ђоркан и Швабица*]. За вријеме летњих суша које често упропасте целу жетву, поп Јован је редовно **узалуд** изводио литију и читао молитву за кишу, јер је после тога обично наилазила још већа суша и припека... [И. Андрић, *На Дрини ћурија*]. **Узалуд** је Трифун молио, да им се дозволи да оду, кад их и тако више, у Аустрији, не требају [М. Црњански, *Сеобе 2*]. Лутате **бесциљно** јер имате превише информација... [www.psiholog.com]. У Амстердаму смо чекали сагима на станици док су неки од наших ишли по граду да траже смештај **безуспешно**, јер је суботом велика гужва а и цене су огромне [www.putijemouevgoru.org]. Мислим да **безразложно** брине јер је врацање меда најлепши и најслађи тренутак у раду сваког пчелара [www.brdsko-planinskorcelarenje.com]. Он нам **непотребно** стоји за вратом, јер нам ништа не може помоћи [*Полиџика*, 14.6.2001]. Како у разговору за *Полиџику* каже Славица Ђукић Дејановић, јучерашњи састанак је завршен **безуспешно**, јер је опозиција остала при старим ставовима [*Полиџика*, 29. 7. 2008]. ...да је дилема о уласку у НАТО „вештачка, и представља наметнуто политичко питање које **безразложно** дели грађане Србије, јер Србија је тек приступила Партнерству за мир...“ [*Полиџика*, 04. 10. 2007]. ...сумњичави стручњаци и уметници тврде да су оне скинуте **без разлога** јер су пре седам година биле чишћене [*Полиџика*, 22. 12. 2005].

Поменуће лексичке јединице у улози каузалних регулатора, као што видимо, представљају истовремено и модалне речи, тачније, индикаторе субјективне оцене,¹⁰ будући да се њима непосредно износи став говорнога лица, или наратора, у погледу немогућности да се оправда разлог и сврха са којима се предузима управна радња.

Одлика оваквих реченица јесте да се стварни разлог или циљ вршења радње ни не мора именовати, премда могу бити контекстуално предвидиви. Тако, на пример, ако погледамо реченице

...глава јој је наслоњена на сам праг, а руку пружа **узалудно** ка алци, јер нема снаге да је дохвати [И. Андрић, *Смрт у Синановој џекији*]. Али се Ибрахим **узалуд** сашаптавао с осталима, јер нико није хтио да га слуша [И. Андрић, *Труи*].

јасно је да се пружање руке доводи у везу са намером агенса да се шта, у овом случају алка, дохвати, те да је сашаптавање усмерено на размену информација итд.

¹⁰ Под овим појмом се подразумева однос говорног лица према садржају који се износи, што се тиче субјективне модалности исказа (ПИПЕР 2005: 643).

4.1. Ако узрочна реченица пак не одређује непосредно околност под којом се реализује радња одговарајуће управне, већ се, на пример, везује за сферу њенога циља, тада се може учинити да међу датим радњама узрочно-последична веза у прототипичном смислу и не постоји, на шта и могућност екстракције лексичке модалне компоненте из управне реченице наводи. Наиме, управна реченица се може трансформисати у комплекс са односном сентенцијално детерминативном реченицом, коју конституише копулативни предикат у чији састав улази регулатор *узалудно*, наместо које се може реализовати и еквивалентна супротна напоредна реченица, као нпр. *Изашао је на испиџи, шџио је узалудно, јер није све научио* и *Изашао је на испиџи, а шџио је узалудно јер није све научио*.

Овом се трансформацијом сложена реченица тако организује да се као резултат добија трочлани комплекс у ком се реченица која именује узрок синтаксички не повезује са реченицом која означава евентуалну последицу, већ са модалном реченицом *шџио је узалудно*, којом се вредносно као несврсисходна одређује радња ‘ићи на испит’, захваљујући томе што деловањем узрочне радње изостаје њен циљ. Међутим, то ипак није довољан аргумент да се делотворност узрока поништи, тим пре ако се дејство узрока очитује у сфери циља неке радње.

4.2. Сама модална реченица, с друге стране, може бити подвргнута редукацији и сведена на каузални регулатор, будући да њен предикат чини копула или пак деиктички глагол типа *чинишџи*, који успоставља анафоричну везу са предикатом реченице којом се изриче последица.

Покушали су да заваде, за забаву, Арнаута и Ђерзелеза због дјевојке, али *узалуд*, јер је Арнаутин био непомичан у свом миру са смијешком и без трага суревњивости [И. Андрић, *Пуџ Алије Ђерзелеза*]. Дежурни лекари покушали су реанимацију у више наврата, али *безуспешно*, јер је девојчица имала тешку фрактуру лобање, због чега је у 20.40 констатована њена смрт [www.alo.rs]. Према његовим речима, до сада је два пута покушано њихово хапшење, али *без успеха*, јер су информације о томе доспеле до њих [*Полиџика*, 03. 09. 2000].

4.3. Сличан се ефекат добија номинализацијом последичног пропозиционог садржаја, с том разликом да се овим поступком може очувати двочлани реченични комплекс са узрочном реченицом, у коме у управној реченици номинализовани израз, или инфинитивна синтаagma, заузима позицију реченичног субјекта, док је њен предикат састављен од копуле и одговарајућег каузалног регулатора.

Чему закон? – **узалуд** их је писати, кад их се нико не држи! [М. Црњански, *Сеобе* 2]. Јер развлачити и даље, **бесциљно** је и лудо, пошто дуже размишљање нема никаквог, најмање практичног смисла, и јер нада ишчупати се из овог места, толико досадног и тужног, просто је наивно залагивање [Драгиша Васић]. Дулић, који је и функционер ДС, рекао је да је прошлонедељно иступање коалиционог партнера СВМ **непотребно**, јер се ставови ДС уопште и не разликују од ставова СВМ [www.gradsubotica.co.rs]. Заправо само укидање пресуде тим пре постаје **бесмислено** и **безразложно** јер се ништа битно на суђењу неће догодити [www.nuns.rs]. Најчешће је **непотребно** упиљити се у лице келнеру јер он је и дошао како би ме подстакао на изјашњавање... [Р. Кузмановић, *Одмор*]. Јусуфспахић је рекао да је ту **непотребно** било шта коментарисати, јер „народ је рекао свој коментар...” [Полиџика, 27. 11. 2000]. Потпуно је **непотребно** уводити толико посебних облика корупције када већ имамо два кривична дела под која се сви они могу подвести... [Полиџика, 18. 6. 2001].

Наместо номинализованог израза, позицију граматичког субјекта може заузети одговарајућа анафора, што ни на који начин не ремети успостављене семантичке односе у реченици.

Мислимо да је то **непотребно**, јер смо урадили све што смо могли. [www.alo.rs]. Пре се примарност податка може процењивати у односу на чин описивања *de visu*, што је **непотребно**, јер ваља разликовати фазе истраживања и описивања [А. Вранеш, *Основи библиографије*]. Зона безбедности је уведена да би штитила КФОР од наших снага безбедности, а то је сада **непотребно**, јер те опасности више нема [Полиџика, 17. 2. 2001].

4.4. Поступак номинализације последичног пропозиционог садржаја доказује да поменуте радње или ситуације нису нити се могу довести у непосредну узрочно-последичну везу без каузалног регулатора, којим се дејство узрока преусмерава са саме радње на њен циљ или резултат. Наиме, иако се као сасвим граматична може вредновати сложена реченица типа *Он је изашао на испит јер није све научио*, она се ипак може сматрати искуствено неовереном и логички недоследном. Логичка недоследност се темељи на знању комуникатора, и говорника и саговорника, да се једна радња предузима са одређеним циљем, те да се тај циљ може достићи ако су испуњени одређени услови. У последњој реченици се у сфери циља може идентификовати пропозициони садржај ‘он полаже испит’, док је остварење предвиђенога циља ограничено испуњењем одговарајућег услова, који именује пропозиција ‘он је научио’, што одговара

спознаји следећег стања ствари: ‘ако научи, он полаже испит’. С обзиром на то да неопходни услов за реализацију последичне радње није испуњен, оправдано је очекивати да се ни она сама не може реализовати, те би се у управној реченици обавезно појавила негација: *Он није изашао на испит јер није све научио*. Управо је специфичност ових структура да неиспуњење неопходног услова не одлаже нужно реализацију последичне радње. Ова одлика овај реченични подтип приближава допусним реченицама. Наиме, за укључивање допусних реченица је важно постојање каквог узрока, испоставља се недовољног или неадекватног услова реализације или нереализације радње управне реченице, који би по логици ствари требало да омете њено покретање, односно деловање агенса. Ипак, такав узрок као испуњени услов не одлаже покретање управне радње, тј. агенсово деловање, и, што је посебно важно, не омета евентуално достизање одговарајућег циља, што показује следећи пример: *Иако није све научио, изашао је на испит. И положио*. С друге стране, увођењем прилога *узалуд* у управну реченицу искључена је свака могућност увођења реченице којом се саопштава остварење задатог циља радње управне реченице у датом комплексу: *Он је узалуд изашао на испит јер није све научио. *И положио је*.

Нешто је другачији однос међу радњама када је реч о регулатору типа *без разлога*. У примерима типа *Иако јој нисам ништа ружно рекао, она се наљутила* или *Она се наљутила без разлога јер јој ја нисам ништа ружно рекао* више је него упадљиво да се регулатором *без разлога* истиче да оно што се узрочном реченицом саопштава није и не може да буде стварни узрок за последицу ‘наљутити се’. Допусном реченицом се пак истиче да оно што се њом саопштава треба да омогући супротан развој догађаја од актуелног. Наиме, комплекси са допусним реченицама идентификују недовољне, неделотворне узроке, с једне, и неочекиване, непредвидиве последице, с друге. Да није реч о семантичким еквивалентима показује и тест негације предиката реченице са каузалним регулатором. Наиме, реченица *Она се није наљутила без разлога* не идентификује контрафактивни предикат, већ фактивни, као и када је предикат у афирмативној форми, при чему негација у том случају потврђује делотворност узрока, што доказује да оно што се саопштава узрочном реченицом јесте узрок последице именоване у управној.

Она заокрену и отисну се према баби, која остаде сасвим мирна, како се убрзо испостави **не без разлога** јер је мува не погоди у чело,

већ само прозвизда крај њеног ува [Р. Кузмановић, *Одмор*]. Данас њихово задовољство **није без разлога**, јер обе су номиноване за личност 2006. године у граду [*Полиџика*, 04. 01. 2007]. ... мештани села Сремска Рача у џеп обавезно ставе личну карту. **Не без разлога**, јер чим искораче из дворишта, или из своје улице одмакну километар, они су на граничном прелазу... [*Полиџика*, 17. 09. 2008].

Како се може видети, афирмативност предиката управне реченице негира делотворност узрока, док га његова негираност потврђује.

4.5. Да је у датим структурама од пресудне важности идентификовати модални оквир управне реченице, доказује и чињеница да се у њој наместо предиката који денотира радњу која, на пример, води неком конкретном циљу и резултату (*Он је узалуд изашао на испит јер није све научио*) може увести други који идентификује циљну радњу (*Он не може њоложити јер није све научио*). У таквим се случајевима изоставља прилог *узалуд* или *узалудно*, али уводи модал *моћи*,¹¹ обавезно праћен негацијом. Будући да се управним предикатом означава радња за коју се зна, или само претпоставља, да не може довести до достизања одговарајућег циља и резултата, алтернативни реченични модел са глаголом којим се именује сам циљ или резултат предузете радње не може стајати у потврдном, већ искључиво у одричном облику. Очито је да укључивање негираног модалног глагола у реченицу наглашава увереност говорника у изостанак очекиваног резултата радње. Модал, међутим, обично изостаје кад се управна радња смешта у сферу будућности, када се у управној реченици може појавити и негирани футур I, којим се истиче готово потпуна извесност у погледу изостанка њене резултативности (*Он неће њоложити јер није научио*). Претериталне ситуације се, као по правилу, могу и без модалног глагола исказати (*Није њоложио јер није научио*), будући да се тада не доводи у питање фактивност исказа, захваљујући томе што се његов садржај тиче догађаја о ком говорно лице има неопходно знање, како у погледу узрока тако и у погледу последице. Ипак, и у реченицама које реферишу о прошлим ситуацијама могућа је употреба модала, чиме се значење исказа благо модификује, као у примеру типа *Није могао да њоложи јер није научио*. Модалним глаголом се посебно наглашава да није ни постојала могућност да се задати циљ оствари, при чему се у домену узрока посебно истиче његова онемогућивачка компонента.

¹¹ Овај глагол представља индикатор могућности, спољашње или унутрашње (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 270, 300), али и допуштања, дозволе итд. (BATTIĆ 1983: 105).

У комплексима где је у функцији каузалног регулатора *без разлога*, у управној реченици се наместо њега, као по правилу, може реализовати модал *їребаїи*,¹² који се такође уводи у одричном облику: *Чисїе их без разлога јер и нису били їрљави* или *Не їреба да их чисїе јер нису били їрљави*. Узрочна реченица, како видимо, непосредно регулише потребу покретања последичне радње, при чему се управо модалним глаголом *їребаїи* у одричном облику упућује на недостатак довољног разлога за вршење дате радње.

5. Паратаксички и јукстапонирани односи

Адекватни значењски односи међу базичним пропозиционим садржајима се могу изразити и на паратаксичком нивоу, међу супротним напоредним реченицама, или још чешће међу независним јукстапонираним чији редослед одражава, за независне напоредне структуре, атипичан след радњи (Милошевић 1986а: 285) – од последице ка узроку, што подразумева да се најпре уводи она која укључује прилог или прилошки израз у детерминативној функцији, типа *узалуд / узалудно, без разлога* итд., или пак придев *безразложан, узалудан* и сл. у оквиру копулативног предиката, а потом и она којом се објашњава разлог изостанка резултата предузете радње или пак недостатак правог разлога за њено покретање.

Двојица возача **узалуд** су из возачке кабине ослушкивала не би ли зачула још понеки звук, али ништа није допирало до њихових узалуд наћуљених ушију [В. Арсенијевић, *Предаїїор*]. **Узалуд** сам чекао реплику. Етида је текла даље [В. Десница, *Прољећа Ивана Галеба*]. **Узалуд** им је капетан Антонович довикивао делећи карте и купећи златнике, они су се били најпосле откравили и расположили, гурајући сточиће и љуљајући се по фотељама, тако да су прштале као ораси [М. Црњански, *Сеобе 1*]. **Узалуд** су се Исаковичи, каткад, трудили да те везе прекину. Тај свет, који је са њима изишао из Сервије, ишао је за њима, као стадо, за клепетушом. Пратио их је и долазио им је у посету, да им прича о свом животу и својим јадима [М. Црњански, *Сеобе 1*]. **Узалуд** они, каткад, још, пружају руке једно према другоме. **Узалуд** узимају и своју децу на крило. **Узалуд** их милују по косици. **Узалуд** се дозивају, немо, у ноћи. То њихово дозивање остаје без гласа и они остају лежећи, једно крај другог, непомично [М. Црњански, *Сеобе 1*]. **Узалуд** је Исакович викао, и у предвечерје поласка, да одустаје од пута, да неће ни да

¹² Овај глагол се дефинише и као индикатор спољашњег подстицаја (ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ 2011: 136).

види, као сапутника, неку женску, да ће кренути, идуће, ноћи, сам, на коњу. Грандафил га је обавестио да је све удешено [М. Црњански, *Сеобе 1*]. Светина их је била опколила, гомила Махалчана, а он је **узалуд** покушавао да се отме, вичући да треба, што пре, отрчати до Темишвара, треба да се упаради, да оде, пардон просити, код Енгелсхофена. Та жена га, међутим, задржа [М. Црњански, *Сеобе 1*]. Павле га је **узалуд** питао, да каже шта је то. Ђурђе је мрмљао и одмахивао руком [М. Црњански, *Сеобе 1*]. Сад је стајала тик испред мене и вадила платнену торбу из пртљажника, у ствари, десном руком је **безуспешно** потезала ручке. Била је нижа него што ми се учинило... [Р. Кузмановић, *Одмор*]. **Безуспешно** је покушала да са мном ступи у контакт. Није помогла ни интервенција норвешке амбасаде... [Б. Пекић, *Беснило*].

Као што се да видети, елементарне реченице наведених узрочно-последичних комплекса су углавном у односу јукстапозиције, или су пак парцелисане, што су изражајна средства у домену индивидуалног стила.

5.1. Наместо прилошког каузалног регулатора може доћи и онај придевски, који улази у састав копулативног предиката у реченицама чији је граматички субјекат номинализованани пропозициони садржај који именује последичну радњу.

Узалудно је било Аничино противљење, и њене сузе и клетве: Еди-гио се показао неочекивано тврд и несавитљив. Ништа нису могла ни наговарања, ни утјецања са стране, ни благи савјети моје баке; чврсто је одлучио да кћер посвети умјетности. [В. Десница, *Прољећа Ивана Галеба*].

Наместо номинализованог израза позицију реченичног субјекта могу да заузму и одговарајуће заменице, показне или опште придевске, на пример, које, када су у улози катафоре, могу бити детерминисане и односном реченицом која именује последични пропозициони садржај.

Празно је дакле било, пред њим, занавек, и **узалудно**, за њим, све што беше прошло. Ништа није постигао, ни у овом рату, као ни остали, и све то његово ходање и сељакање само се једнако настављало [М. Црњански, *Сеобе 1*].

5.2. Трочлани низ независних реченица, како је раније напоменуто, претпоставља интеграцију супротне реченице са каузалним регулатором, при чему читава предикација може бити сведена на њега, будући да су и субјекат и копула у овим реченицама редуко-

вани. Поменуте се реченице могу сматрати елипсама реченица са анафорским субјектом и копулативним предикатом, нпр. *То је узалуд* или *Све је узалуд*.¹³ Модалне реченице, типа *Узалуд* или *То је узалуд* итд., стоје у супротном односу са антепонованим реченицама које именују несврсисходне и непотребне радње. С друге стране, поменутој модалној реченици следи она која именује узроке, тј. разлоге изостанка резултата поменутих последичних радњи, и редовно је у јукстапозицији. Штавише, све реченице у комплексу могу бити у јукстапозицији.

Тек су узели мали узорак ткива за хистолошку претрагу. Али и то је било **непотребно**, вели ми болничарка: већ се на први поглед видјело на чему је ствар. Све је унутра већ захваћено [В. Десница, *Прољећа Ивана Галеба*]. Она је све покушала да би спасила Милошевића, али **безуспешно**. Она више нема никакве шансе да било шта политички покрене у Србији [*Полијшка*, 06. 04. 2001]. Писао сам и старом фра-Анђелу, некадашњем мом инструктору у фратарској гимназији и више-мање јединој живој особи коју сам у мјесту још познавао, молећи га да и он са своје стране то изложи суду, па да ме опрости од те дужности. **Узалуд**. Парбеници су упорни, и суд је остао при томе да морам лично доћи [В. Десница, *Прољећа Ивана Галеба*]. Замишљао га је, хтео је да га замишли крај ове жене, али **узалуд**; није био ту [М. Црњански, *Сеобе* 1].

5.3. Како је и распоред узрочне реченице у сложеном реченичном комплексу условљен различитим факторима – типом везника којим се уводи, типом узрочнога значења, те самим стилем, правилима линеаризације синтаксичких јединица, реченичном интонацијом, тако није ни у овим примерима изузетак да се најпре уводи узрок, односно разлог за изостанак неког резултата или циља, а тек потом последица, тј. радња чија се сврсисходност оспорава, што одговара сукцесивној природи каузалних релација (Милошевић 1985: 21).

Неки пуковник, Теодор Вишњевски, међутим, спречавао је то! Исакович је **узалуд** молио [М. Црњански, *Сеобе* 2]. Али се већ годинама мучи да излечи преломљену ногу коња, а **узалуд** је само животиње мучио [М. Црњански, *Сеобе* 2]. Али бабо не уђе у собу. **Залуд** ми чекасмо [Ј. Лазаревић, *Пријовейке*]. Постмајстер Хурка био је дошао, рано, да их посети. Да им јави да је Вишњевски отишао некуд, и да не зна, кад ће се вратити. **Узалуд** би било, да га неко тражи [М. Црњански, *Сеобе* 2].

¹³ Детаљније о структурним, функционалним и стилским особеностима елиптичних структура видети у: Поповић 1967.

Последњи пример нам показује да се реченица која садржи прилог *узалуд* својим садржајем не односи нужно на независну реченицу која јој претходи, већ на садржај зависне реченице, нпр. допунске објекатске која је допуњује.

Иако је у домену индивидуалнога стила, овакав проседе показује да на паратаксихком нивоу редослед навођења узрока и последице лако може да одступи од уобичајених правила линеаризације реченица, много пре него када су у питању реченице у хипотаксихком односу. Постпозиција реченице која денотира последичну радњу захтева њено интонационо, неретко и синтаксихко одвајање у виду парцелације. Овакав поступак је оправдан јер се она у односу на претходну доживљава као закључна, за коју је и иначе типично позиционо и/или интонационо дистанцирање.

Али бабо не уђе у собу. **Залуд** ми чекасмо [Л. Лазаревић, *Пријоветице*]. [→ Али бабо не уђе у собу. Дакле, залуд ми чекасмо.]

Могућност замене тзв. *узалуд*-реченице оном закључном додатно потврђује да се њом износи субјективни доживљај стварности и односа у њој.

5.4. Реченични тип који је био предмет овога истраживања показује да се и на паратаксихком и на хипотаксихком нивоу морају узети у разматрање лексичко-семантичке особености глагола и његових аргумената, посебно оних периферних, те прагматички и комуникативни услови под којима се одвија комуникација. Резултати овога рада показују да узрочно-последична веза може бити усмерена на регулисање неких пратећих, околносних елемената ситуације, као и да се истоветна значења могу формализовати различитим језичким јединицама. Последњи став у неку руку намеће потребу редефинисања улоге и значења саме узрочне реченице, што још једном потврђује сву сложеност посматране логичко-семантичке и језичке категорије – тим пре ако се има у виду да се као регулатори каузалних релација појављују модални индикатори који регулишу изостанак сврхе и потребе да се каква радња реализује. Аспектуално-темпоралне конфигурације у раду нису посебно обрађиване, између осталог и због тога што се овај реченични тип не одликује посебним типом темпоралних релација при изражавању узрочно-последичних веза.

Цијирана лијераиура

- БОНДАРКО, Александр В. и др. *Теория функциональной грамматики. Локативность, бытийность, possessивность, обусловленность*. Санкт-Петербург: РАН – Наука, 1996.
- ВАСИЋ, Вера. „Неинтегрисана клауза с везником *јер*.“ *Српски језик* 1–2 (1996): 32–38.
- ЗОЛОТОВА, Галина А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: УРСС, 2003.
- ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1954.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Синџакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Рашка школа, 1998.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. „Аспектуално-темпоралне конфигурације у систему сложених реченица са каузалном клаузом у српскохрватском језику.“ *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане* 14/2 (1985): 21–35.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. „Језички и ванјезички сигнали каузалне зависности између простих реченица у сложеној.“ *Књижевни језик* 15/3–4 (1986а): 280–296.
- МИЛОШЕВИЋ, Ксенија. „О једном синтаксичком и семантичком моделу сложених реченица са каузалном реченицом која се уводи везником *иџо*.“ *Наш језик* XXVII/1–2 (1986б): 67–71.
- ПИПЕР, Предраг. „Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика.“ Милка Ивић (ред.). *Синџакса савременога српског језика. Просџа реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 575–982.
- ПОЛОВИНА, Весна. „Зависне узрочне реченице у разговорном српскохрватском језику.“ *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане* 15/2 (1986): 85–93.
- ПОПОВИЋ, Љубомир. „Реченице са елиптичним предикатом.“ *Наш језик* XVI/5 (1967): 351–373.
- Речник српскохрватскога књижевног језика*. књ. 1–3. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска. књ. 4–6. Нови Сад: Матица српска, 1967.
- СТАНКОВИЋ, Богољуб. „Асиндетске реченице у руском језику и њихови српскохрватски еквиваленти.“ *Јужнословенски филолог* XLIII (1987): 65–82.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. II*. Београд: Научна књига, 1973³.

- BATISTIĆ, Tatjana. „O nekim pitanjima u vezi sa analizom glagola *morati* i *moći*.“ *Јужнословенски филолог* XXXIX (1983): 99–111.
- COMRIE, Bernard. *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- KOVAČEVIĆ, Miloš. *Uzročno semantičko polje*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
- KOVAČEVIĆ, Miloš. „O složenoj rečenici s uzročnom relativnom klauzom.“ *Јужнословенски филолог* XLIV (1988a): 45–57.
- MRAZOVIĆ, Pavica. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- POPOVIĆ, Ljubomir. „Složene rečenice za negiranje realizovanosti neke uzročno-posledične veze.“ *Књижевности и језик* XXIV/4 (1977): 379–392.
- TALMY, Leonard. *Toward a Cognitive Semantics. Volume 1: Concept Structuring Systems*. Cambridge: The MIT Press, 2000.
- VASIĆ, Vera. „Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom.“ *Јужнословенски филолог* LVI 1–2 (2000): 177–185.
- WIERZBICKA, Anna. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ, Dušanka. *Modalnost: motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.

Milivoj B. Alanović

ARTEN DER LEXIKALISCHEN REGULIERUNG DER KAUSALITÄT IM RAHMEN DES KOMPLEXEN SATZES

Zusammenfassung

Obwohl es sich im Falle der Kausalität um eine objektive Kategorie handelt, in dieser Arbeit wollen wir auf diejenigen Beispiele zurückweisen, bei denen die subjektive Wahrnehmung einer kausalen Beziehung in einem Geschehen die entscheidende Rolle spielt. Diese subjektive Perspektive ist im Satz durch die Einführung von Modalwörtern in der Funktion von kausalen Regulatoren ausgedrückt worden, wie z. B. *zwecklos*, *sinnlos* usw. Nur durch die Einführung geeigneter kausaler Regulatoren können zwei Geschehen in Grund-Konsequenz-Verbindung zusammengebracht werden: *Du bist umsonst gekommen, ich bin schon fertig*. Eine derartige Möglichkeit ein Geschehen zu verstehen lässt sich auf verschiedenen syntaktischen Ebenen auszudrücken.

Schlüsselwörter: Serbische, Syntax, lexikalische Bedeutung, Kausalität, komplexer Satz, Kausalsatz, Koordination.